

ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ ЧИТАНОК І ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЧИТАЧА

У статті розкрито значення ілюстративного матеріалу для активізації читацької діяльності розумово відсталих учнів. Визначено основні підходи до роботи з ілюстративним матеріалом читанок, що сприятиме формуванню активного читача.

Ключові слова: розумово відсталі учні, ілюстративний матеріал, читач.

Складовими методологічної основи сучасної освіти, в тому числі й освіти розумово відсталих учнів, виступають культурологічний

і особистісний підходи. Звідси важливим є трансформація змісту, методів і засобів навчання в контексті компетентнісного підходу, що передбачає формування необхідних життєвих компетентностей, насамперед умінь, які забезпечать успішну соціально-трудова адаптацію у суспільстві, тобто в повсякденному житті та в майбутній професійно-трудовій діяльності, здатність самостійно вирішувати різноманітні проблеми в незнайомих ситуаціях випускникам із розумовою відсталістю. Компетентність — основна характеристика читача-учня, завдяки якій він активно працює з літературним твором, адекватно сприймаючи й розуміючи його зміст. Досягається це завдяки опануванню ключовими компетенціями: соціальною, пізнавально-інформаційною, комунікативною, особистісною.

Читацька діяльність у контексті діяльнісного підходу розглядається не як процес формування знань, умінь і навичок, а як процес формування ключових життєво необхідних компетентностей. Кожен літературно-художній твір, з яким працюють учні, містить певні ключові компетенції, розміщені у певній ієрархії як внутрішньосистемного характеру стосовно певного твору, так і міжсистемного, відповідно до міжтворових зв'язків, оскільки змістовий матеріал підручників з читання для розумово відсталих школярів структуровано як за тематичним (2—4 класи), так і за тематико-хронологічним (5—6 класи) і хронологічним (7—10 класи) принципами. Тому в одних літературно-художніх творах і науково-пізнавальних статтях, які вміщені у підручниках для читання, як ключові виступають інформаційна, пізнавальна, соціальна (соціально-побутова) компетенції; в інших — комунікативна, особистісно-соціальна. В сукупності вони виступають складовими провідної компетенції — пізнавально-інформаційної. Оскільки сутність змісту художнього твору в цілому або його епізод відображаються у змісті ілюстративного матеріалу, він певною мірою слугує основою для оволодіння базою для опанування названими компетенціями, завдяки яким формується активний досвідчений читач.

Показниками оволодіння компетенціями є одночасна робота учнів із текстами художніх творів та ілюстративним матеріалом до них, що відображає особистісну зрілість кожного школяра та його ціннісно-смыслову орієнтацію.

Лише словесними засобами неможливо довести до розумово відсталій дитини викладене у художньому творі. Завдяки ілюстраціям образи реальної дійсності, які виникають у свідомості кожного читача-учня під час читання художнього твору, стають зрозумілими,

більш виразними, правильними, насиченими, пов'язуються з відповідним змістом художнього твору. Забезпечується єдність візуального сприймання, активного мислення і мовленнєвої діяльності. Тому до ілюстративного матеріалу ставляться певні вимоги: реалістичність, виразність і чіткість контурів, відображення без зайвих деталей, наявність інтенсивної кольорової гами, зв'язок зображення з текстом. Основна дидактична вимога — відповідність психофізичним та віковим особливостям розумово відсталих дітей.

Розумово відсталі учні під час читання художніх творів відчують значні труднощі в розумінні прочитаного через бідність словникового запасу, недостатню сформованість граматичного ладу мовлення, обмеженість уявлень про навколишній світ, недосконалість власної читацької діяльності.

Успішність читацької діяльності залежить від змістового наповнення предмета читання, що дає змогу використовувати різноманітні методи й засоби вивчення художніх творів, застосовуючи різні види читання, дотримуючись їхньої диференціації та системного підходу щодо застосування на кожному етапі. Для читацької діяльності розумово відсталих школярів характерна поетапність: пропедевтичний етап (підготовка до сприймання змісту художнього твору); орієнтувальний етап (сприймання змісту художнього твору й осмислення його у процесі аналізу з метою забезпечення розуміння з подальшим усвідомленням); виконавчий етап (інтерпретація прочитаного тексту художнього твору).

Пропедевтичний етап формування читацької діяльності передбачає ознайомлення з історією написання твору: історичний аспект, особливості соціально-економічного устрою країни на час написання твору та відтворення їх у його змісті, відомості про життєвий і творчий шлях письменника (автора твору).

Завдання орієнтувального етапу полягає у забезпеченні повноцінного сприймання твору читачем-учнем, заглиблення його у твір. Оскільки основний мотив читання розумово відсталими учнями художніх творів носить прагматичний характер — читання заради виконання завдань програми та вчителя, у школярів відсутня зацікавленість художніми творами, навіть тими, що рекомендовані навчальною програмою. Спостерігається характерна фрагментарність сприймання прочитаного твору, незрозуміння його специфіки, відсутність життєвого й читацького досвіду для належної оцінки як твору загалом, так і окремих зображених у ньому епізодів або вчинків героїв з метою продукування належних висновків про прочитане.

Орієнтувальний етап роботи з художнім твором вимагає не лише застосування різноманітних видів читання, а й унаочнення читаного, зокрема використання ілюстративного матеріалу, який оптимізує цей процес.

Виконавчий етап забезпечує інтерпретацію прочитаного, визначення головної думки твору, що інтенсифікується завдяки ілюстративному матеріалу. До змісту ілюстрацій ставляться різноманітні за характером запитання і завдання: репродуктивні, продуктивні, творчі, завдяки яким є можливість глибше проводити аналіз твору. Використання у роботі з ілюстративним матеріалом бесіди евристичного спрямування поглиблює, уточнює, конкретизує й систематизує зміст прочитаного.

У роботі з ілюстративним матеріалом важливою є установка на сприймання візуального образу, оскільки для розумово відсталих учнів характерні порушення уваги, сприймання, що призводить до порушення осмислення сприйнятого, а відтак і до його незрозуміння. Установкою під час читання художнього твору виступає порівняння змісту тексту твору з пропонованою до нього ілюстрацією, поданою у вигляді як предметного малюнка (семантизуюча ілюстративність), так і сюжетного малюнка, серії сюжетних малюнків, репродукції картини, фотографії тощо, чим забезпечується впізнання читачем-учнем відомого йому прототипу зображення.

Ілюстративний матеріал слугує одним із корекційних засобів впливу на розумово відсталого школяра, сприяє розвитку уважності, спостережливості. Як вказує В. М. Синьов, «Система корекційних заходів має впливати на особистість учня в цілому і в поєднанні таких її компонентів, як пізнавальні й емоційно-вольові психічні процеси, досвід (знання, уміння, навички), спрямованість; здібності, характер, поведінка» [4, 51].

Визначаючи зміст роботи у навчальних закладах для розумово відсталих учнів, В. М. Синьов радить застосовувати психокорекційний вплив на матеріалі всіх навчальних предметів. Учителю «...потрібно визначити індивідуальну структуру дефекту кожної дитини, вивчити її досвід, інтереси, намагання, здібності та поведінку» [4, 5].

У корекційній психопедагогіці одним із провідних напрямів наукового аналізу виступає обґрунтування цілісного педагогічного підходу з метою підвищення рівня розуміння змісту і смислу літературно-художніх творів розумово відсталими учнями. Одним із засобів цього досягнення слугує ілюстративний матеріал, який забезпечує розуміння причинно-наслідкового компонента художніх творів

розумово відсталими учнями, зокрема оповідань, оскільки причинно-наслідковий компонент є однією з умов розуміння смислу оповідань вказаною категорією школярів (Н. Г. Морозова, І. М. Соловйов, В. Г. Петрова). Ілюстративний матеріал допомагає читачеві-учневі встановити причинно-наслідкові зв'язки, що залежить від характеру пізнавальної діяльності читача-учня, запам'ятовування ним змісту та його відтворення, розвитку мислення і мовлення, необхідного для розуміння зображеного на малюнку, індивідуального досвіду читача-учня.

Ще Я. А. Коменський і К. Д. Ушинський свого часу звертали увагу на роль ілюстративного матеріалу в книжках для читання. Так, Я. А. Коменський вказував, що подані в книжках ілюстрації не лише збуджують і активізують інтерес учнів, а й позитивно впливають на їхнє творче сприймання. Завдяки цьому діти стають більш уважними не лише до сприйнятого зображення, а й до тексту, який читається. Крім того, спостереження над зображеним об'єктом художньої ілюстрації позитивно впливають на розвиток мовлення учнів, стимулюючи їх до самостійних висловлювань. Порівнюючи зображене на ілюстрації з відповідним епізодом тексту художнього твору, учні збагачують словниковий запас різноманітною лексикою, різними за структурою словосполученнями і реченнями, удосконалюють власне монологічне мовлення. Пропоновані дітям запитання до ілюстративного матеріалу у порівняльному аспекті з текстом твору, що вивчається, розвивають уважність, мислення, пам'ять. Як слушно зауважував з цього приводу К. Д. Ушинський, «...розвиток, який спостерігається, буде головною метою кожного навчання, оскільки виступає формуванням у свідомості учня конкретного глядацького образу» [6, 41]. За К. Д. Ушинським, у дитини формується уміння спостерігати, «самоспостережливість».

Неабиякого значення ілюстративному матеріалу як наочності на уроках читання надавав Л. В. Занков. На його думку, поєднання слова вчителя з ілюстрацією сприяє формуванню спостережливості й уважності в учнів за умови забезпечення установки на спостереження. «Установка є тим стимулом, який стимулює учнів використовувати у процесі спостереження знання й навички. Отже, змушує уважніше читати текст твору, щоб краще зрозуміти сутність ілюстрації до нього». [2, 54].

Р. Арнхейм зауважує, що візуальне сприйняття мистецтва є вродженою здатністю людини, тому необхідно тренувати перцептивний канал. Мистецтво, на його думку, це один із видів терапії:

«...Лікування мистецтвом можна розглядати як модель, яка здатна повернути різні мистецтва до високої творчої продуктивності» [1,279]. Художня література — єдиний із видів мистецтва, який забезпечує формування образного мислення.

Першочергового значення у вихованні школярів В. О. Сухомлинський надавав слову, музиці, живопису. «Слово допомагає глибше відчуті найтонші відтінки краси, а краса ніби змінює у свідомості емоційно забарвлене слово, доносить до розуму і серця його аромат... Сфера дій живопису й музики починається там, де закінчується мова» [5, 121].

Я. П. Кодлюк розглядає ілюстрацію в підручнику як «комплекс зображень і елементів, безпосередньо пов'язаних із зображенням, які вміщені у підручник для реалізації змісту освіти» [3, 90].

Аналізуючи значення ілюстративного матеріалу для розуміння сутності літературно-художніх творів, варто розглянути його функції. Одна з провідних функцій ілюстративного матеріалу — функція закріплення знань і вмінь. Розумово відсталі учні характеризуються значними розумовими порушеннями, недорозвитком психічних процесів, зокрема мисленневих операцій та дій: аналізу, синтезу, порівняння, класифікації, моделювання, систематизації, узагальнення й абстрагування.

Шкільна практика здебільшого спрямована на розуміння слова як домінуючого засобу інтелектуального пізнання. Пізнавальна функція ілюстративного матеріалу слугує процесу пізнання, активному вивченню природи, образному відбиттю реальної дійсності. З огляду на це ілюстративний матеріал до літературно-художніх творів подається з дотриманням певних вимог: доступність відповідно до вікових і психофізичних особливостей розумово відсталих учнів; адекватність змісту тексту, що ілюструється; відповідність кольорової гами ілюстрацій особливостям зорового сприймання кольорів дітьми з порушеннями розумового розвитку; відповідність меті, формам і методам навчального процесу у закладах для дітей із порушеннями розумового розвитку; є цікавим і емоційно забарвленим, має загальнорозвитковий характер.

Інформаційна функція — наочне відображення змісту художнього твору, завдяки чому учні опановують літературознавчі поняття, історичний матеріал, значні життєві компетентності, навички читацької діяльності, мовні й мовленнєві уміння.

За пізнавально-інформаційною функцією Д. Д. Зуєв класифікує ілюстративний матеріал на три групи, виділяючи серед нього

провідні, рівнозначні та обслуговуючі ілюстрації. Провідні ілюстрації самостійно розкривають зміст навчального матеріалу, замінюючи основний текст (предметні, художньо-образні, сюжетні ілюстрації). Їх використовують тоді, коли учні ще не опанували навичку читання.

Рівнозначні ілюстрації якнайповніше забезпечують розуміння тексту твору. Для них характерною є висока пізнавальна продуктивність. Як текст без наявності такої ілюстрації незрозумілий, так і ілюстрація незрозуміла без тексту.

Обслуговуючий ілюстративний матеріал доповнює, конкретизує, розкриває зміст тексту, емоційно підсилює зміст як тексту, так і позатекстових компонентів, сприяючи їхньому ефективному сприйманню та засвоєнню у процесі навчання.

Систематизаційна функція ілюстративного матеріалу полягає в систематизації знань про прочитане у тексті художнього твору. Текстовий матеріал читанок подається в певній системі: усна народна творчість, відомості про автора художнього твору, завдяки чому читач-учень знайомиться не лише з біографією того чи того автора твору, а й дізнається про причини, які спонукали автора до написання даного твору. Працюючи з художніми творами, учні отримують інформацію про різноманітні історичні події, не лише зображені у змісті твору, а й відображені в ілюстративному матеріалі. Ілюстрації подано в певній тематичній чи хронологічній послідовності, що забезпечує співвідношення ілюстративного матеріалу між собою, завдяки чому узагальнюються знання дітей про прочитане й художні образи, зображені на ілюстраціях.

Цільова функція ілюстративного матеріалу полягає у спрямуванні мети кожної ілюстрації: формування й корекція уваги, сприймання, образного й асоціативного мислення, формування вмінь діалогічного й монологічного мовлення.

Функція контролю й самоконтролю ілюстративного матеріалу передбачає формування й удосконалення уваги, спостережливості, зв'язного мовлення. Учні закріплюють отримані з тексту твору знання й уміння. Створені в їхній уяві мисленнєві образи, які відображають смисл прочитаного, завдяки відтворенню їх в ілюстративному матеріалі уточнюються, конкретизуються й закріплюються. Ефективність функції контролю й самоконтролю залежить від місця подачі ілюстративного матеріалу в тексті художнього твору. Якщо текст художнього твору описового характеру (переважно в читанках для 2–6 класів) і предмет, про який йдеться у змісті твору,

відомий учням, насамперед розміщують текст твору, а потім — ілюстрацію до нього. Якщо ж предмет чи подія, про які йдеться у творі, невідомі школярам, то ілюстрацію розміщують перед текстом твору, а потім — текст. У такому разі функція самоконтролю стає прогностуючою. Ілюстративний матеріал різного характеру здебільшого розміщують після текстів розповідного характеру.

Функція інтеграції ілюстративного матеріалу реалізується завдяки розміщенню ілюстрацій в кінці розділу після запитань і завдань, які подано в апараті засвоєння. Зміст ілюстративного матеріалу поєднує не лише образне відтворення точного уривку чи будь-якого епізоду з твору. Часто художник завдяки графічним засобам відтворює комбінований, збірний образ, привнесений, додуманий.

Працюючи з ілюстративним матеріалом, учні отримують естетичну насолоду від зображеного, завдяки чому реалізується естетична функція.

Незаперечний виховний вплив мистецтва пензля на розумово відсталих школярів, реалізацію якого забезпечує виховна функція ілюстративного матеріалу.

Як відомо, одним із принципів корекційної дидактики є принцип діяльнісного підходу. Лише в процесі діяльності розумово відсталий учень може засвоювати певну суму знань, опановувати відповідні уміння, які автоматизуються у навички. Самостійна практична діяльність належним чином забезпечує засвоєння навчального матеріалу. Для розумово відсталих характерною є неусвідомленість змісту та сутності завдань. Часто, отримавши завдання щодо роботи з певною ілюстрацією, учні, як справедливо відмітив О. М. Граборов, не можуть його виконати, тому що «...розумово відстала дитина дивиться — а не бачить, слухає — а не чує». Працюючи з ілюстрацією, коментуючи її зміст, учні часто відходять від первісного завдання. Порушення планувальної та регулювальної функцій мовлення призводить до втрати критичності й контролю щодо вербального тлумачення змісту, зображеного на ілюстрації.

Д. Д. Зуєв, назвавши ілюстрацію «ілюстративним матеріалом», вкладає в це поняття функцію «носія певної суми знань». Її мета — сприяти більш глибокому розумінню тексту, міцному його засвоєнню, формуванню наукових понять.

Функція керування засвоєнням й усвідомлення змісту ілюстративного матеріалу полягає в практичному опануванні змісту зображеного на ілюстрації та його усвідомленні. Практичне засвоєння змісту ілюстративного матеріалу можливе лише під час читачької

діяльності, завдяки чому реалізується функція усвідомлення змісту ілюстрацій.

Мотиваційна функція ілюстративного матеріалу полягає в забезпеченні емоційно-позитивного фону навчання, розвитку пізнавального інтересу, формуванні естетичних почуттів.

Відомо, що для кожної художньої ілюстрації характерною є певна структурна організація: «поверхова», «основна», «глибинна», що полягає в розумінні та усвідомленні змісту зображеного. Про опанування вміннями визначати функції персонажів твору свідчить поверхове розуміння ілюстративного матеріалу. Розуміння основної структури змісту будь-якої ілюстрації свідчить сформоване узагальнене вміння виділяти подібність ілюстративного матеріалу. Глибоке розуміння функцій персонажів художнього твору виявляється через узагальнене вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між зображеними подіями у художньому творі та відображеним у змісті ілюстрації. Ілюстративний матеріал спрямований на формування узагальненого вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, закладені у тексті твору — йдеться про конкретні вміння (уміння розрізнати причину і наслідок подій, варіювати причинно-наслідковими залежностями, оперувати ними; відтворювати події з причинно-наслідковими зв'язками). З приводу цього варто прислухатися до думки В. І. Свинцова, який стверджує, що ілюстрація в навчальній літературі виступає в ролі остенсивного визначення (лат. *ostenso* — показую) — розкриття значення слова (поняття), бо кожне слово — це поняття, яке виступає демонстрацією об'єкта, який воно позначає.

Так, працюючи у 10-му класі над переказом «Як Кармалюк пана провчив», учні на годині самостійного читання опрацювали уривок із твору Марка Вовчка «Кармалюк». Проведена словникова робота допомогла глибше зрозуміти зміст прочитаного. Школярі ознайомилися з новими для них словами, а саме: прозвання, капшук, отаманує, пропасні яри, пудовий кулак та ін. Розглядаючи ілюстрації до творів: репродукції картин художників В. М. Савіна «Кармалюк» та В. А. Тропініна «Українець», учні порівнювали зображене, зіставляючи його зі змістом тексту. Діти із захопленням, зі значною зацікавленістю відшукували у текстах творів епізоди, які відображено в ілюстративному матеріалі.

Опрацьовуючи вірш П. Г. Тичини «Зима», учням запропонували ілюстрацію зимового пейзажу «Чарівниця-зима» К. Юона і репродукцію картини С. І. Васильківського «Зима». Порівняння ілюстративного

матеріалу допомогло зрозуміти й засвоїти експресивну лексику, яка зустрічається в творі. Діти побажали вивчити вірш напам'ять і з великим задоволенням його декламували.

Краще зрозуміти трагізм долі Ганни (героїня поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка») десятикласникам допомогла ілюстрація художника В. І. Касіяна та репродукція картини М. І. Івасюка «Мати», що відображають різко протилежні стани матерів щодо турботи за майбутнє своїх немовлят.

Із непідробним хвилюванням опрацьовували учні ілюстрації до творів Т. Г. Шевченка «Мені тринадцятий минало», «Садок вишневий коло хати», виконані В. І. Касіяном. Із захопленням і подивом слухали школярі розповідь про те, що у видавництві «Веселка» побачив світ «Кобзар», який народний художник України Василь Касіян, будучи восьмидесятилітнім, проілюстрував востаннє у своєму житті. Про свою роботу над ілюструванням «Кобзаря» художник писав, що відчував величезне щастя, глибоко проникаючи у світ Шевченкової поезії. Маючи за взірць вказаний ілюстративний матеріал, учні на основі прочитаних творів виконували різноманітну творчу роботу, яка сприяла формуванню активного читача, активізуючи їхню читацьку діяльність: знаходження у творах описів висловлювань своїх міркувань щодо зовнішнього вигляду та вчинків головних дійових осіб, їхньої поведінки та характеру. Школярі із задоволенням вправлялися у виразному читанні окремих епізодів з наступним придумуванням до них власних ілюстрацій, зміст яких діти передавали усно. Словесне малювання допомагало доповнити пропущені деталі під час переказу прочитаного, а також в процесі відповідей на запитання до його змісту. З підготовлених ілюстрацій учні компонували мультфільми. Така робота дуже їх зацікавлювала, забезпечуючи водночас і точне знання змісту тексту твору, розуміння особливостей кожної художньої деталі.

Зрозуміти трагізм і водночас велич душі Андрія Коваленка, героя твору П. А. Загребельного «Дума про невмирущого», допомагає учням серія ілюстрацій, виконаних художницею О. Воронковою. Коментуючи зображене, школярі ще й ще поверталися до змісту твору, знаходячи в ньому опис деталей, зовнішнього вигляду героя, його внутрішнього стану, який зуміла передати художниця. Це спонукало їх читати уважно, перечитуючи окремі місця твору.

Отже, ілюстративний матеріал літературно-художніх творів, поданий у читанках для розумово відсталих учнів, сприяє формуванню активного читача.

В статье раскрывается значение иллюстративного материала для активизации читательской деятельности умственно отсталых учеников. Определены основные подходы к работе с иллюстративным материалом книг для чтения, что будет способствовать формированию активного читателя.

Ключевые слова: умственно отсталые ученики, иллюстративный материал, читатель.

In this series the value of illustrative material to enhance the reading of the retarded students. The main approaches to dealing with illustrative chytanok that will promote active reader.

Key words: backward students, illustrative material, the reader.

Література

1. *Арихейм Р. С.* Искусство и визуальное восприятие. — М. : Прогресс, 1974. - 184 с.
2. *Занков Л. В.* Наглядность и активизация учащихся в обучении. — М. : Учпедгиз, 1960 . — 312 с.
3. *Кодлюк Я. П.* Підручник для початкової школи: теорія і практика. — К., 2004. - 368 с.
4. *Синьов В. М.* Корекційна педагогіка. Олігофренопедагогіка. — Ч. 2. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — 326 с
5. *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори: в 5 т. — К. : Рад. пік., 1976. — Т. 1. - 654 с.
6. *Ушинський К. Д.* Вибрані педагогічні твори: у 2 т. — К. : Рад. пік., 1983. - Т. 1. - 488 с